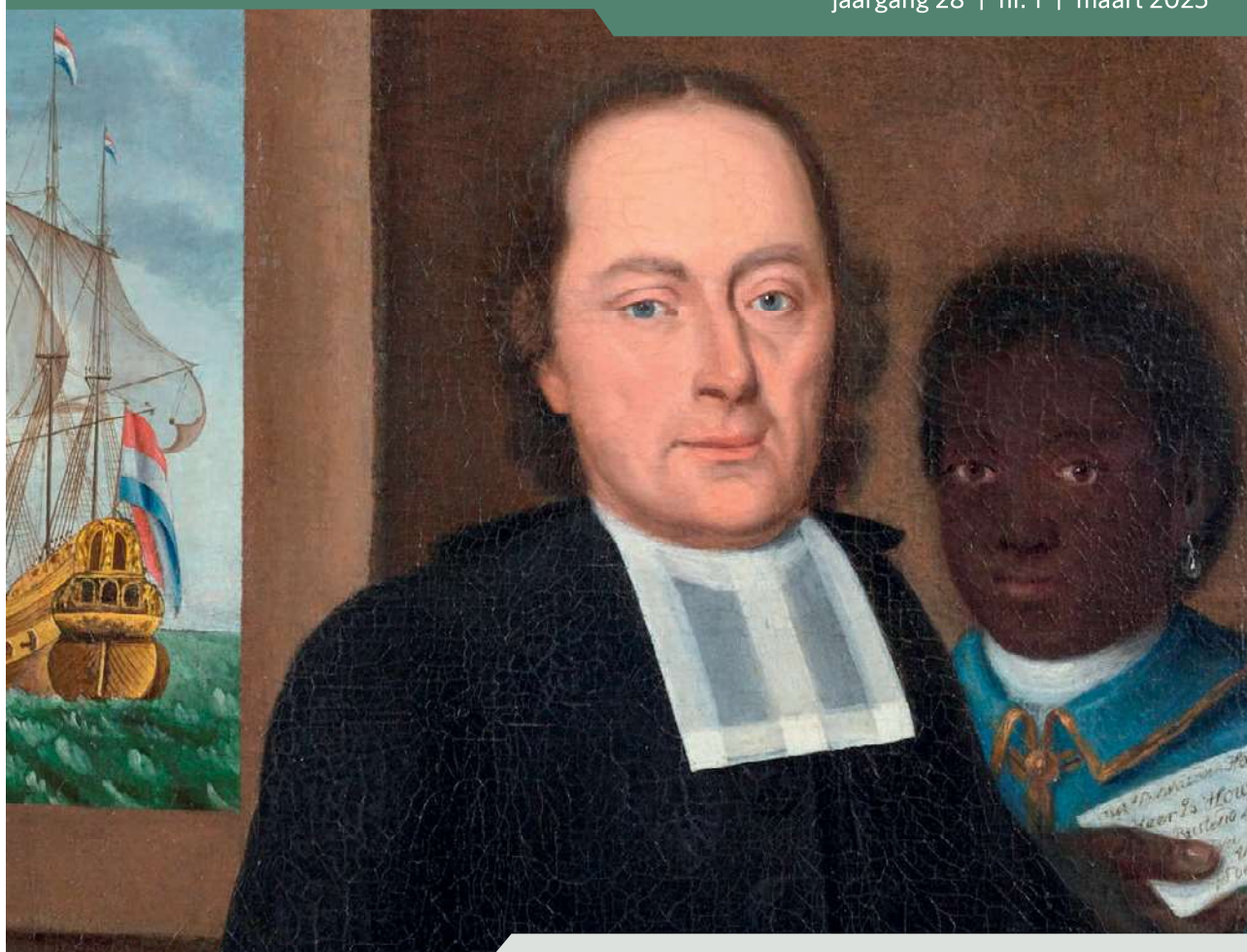

Tijdschrift voor Nederlandse
Kerkgeschiedenis

jaargang 28 | nr. 1 | maart 2025

Gert van Klinken en Christiaan Ravensbergen | **Binnen en buiten de Academie**
Jelle Bakker | **Eerbiedig nagestaard door de achterblijvers**
Martijn J. Stoutjesdijk | **'Het is te bekend, om in twyffel getrokken te worden...'**
Peter Thissen | **De representatie van kartuizers in de Nederlandse literatuur**

‘Het is te bekend, om in twyffel getrokken te worden...’

Pionierswerk met betrekking tot de geschiedenis van slavernij en het Nederlands protestantisme

Voor het eerst in de Nederlandse kerkgeschiedenis is er een monografie verschenen die geheel gewijd is aan de actuele vraag naar de relatie tussen de gereformeerde theologie en het Nederlands koloniaal slavernijverleden. De auteur van deze belangwekkende publicatie is Ben Ipenburg.

Ben Ipenburg is geen onbekende auteur voor wie zich interesseert in religie en het Nederlands koloniaal – specifiek Surinaams – verleden. Eerder publiceerde hij dikke boeken over het Surinaamse jodendom¹ en Winti, een Afro-Surinaamse religie.² Als buitenpromovendus van de Tilburg School of Catholic Theology werkte hij daarnaast de afgelopen jaren aan een proefschrift over christendom en slavernij in het Nederlandse koloniale rijk, een proefschrift dat hij op 31 mei 2024 met succes verdedigde. Zijn werk, getiteld *‘Een knecht der knechten sy hy syne broederen.’ Christelijk geloof en slavernij in het Nederlandse Atlantische koloniale rijk van de zeventiende en de achttiende eeuw*, verscheen in hetzelfde jaar meteen Open Access bij de kleine, sympathieke, wetenschappelijke uitgeverij Sidestone Press in Leiden.³

Ipenburgs werk is indicatief voor het feit dat de maatschappelijke en wetenschappelijke aandacht voor het kerkelijk slavernijverleden groeiende is – voorlopig culminerend in de bundel *Kerk, kolonialisme en slavernij. Verhalen van een vervlochten geschiedenis* (2023),⁴ alsook de recente tentoonstelling over dit thema in het Catharijneconvent (2024).⁵ Beide boden echter vooral casestudies (de bundel meer dan de tentoonstelling) en bleven weg bij meer generaliserende thesen over de rol van kerk en theologie bij het slavernijverleden. Met de verschijning van Ipenburgs boek is er voor het eerst een hele monografie aan dit onderwerp gewijd, waarin wél gepoogd wordt tot algemene conclusies te komen. Ipenburg stelt zich in zijn studie de vraag: ‘Op welke manier, en met welke bijbels-ethische noties beïnvloedde de gereformeerde theologie het politiek en maatschappelijk denken over de slavernij in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Atlantische koloniale rijk van de Republiek der Verenigde Nederlanden?’⁶ Om zijn onderzoeksvraag te beantwoorden heeft Ipenburg een indrukwekkende hoeveelheid literatuur verzameld en geanalyseerd. Dat alleen al maakt zijn studie van grote waarde voor onderzoekers én billijkt mijns inziens een uitgebreide bespreking in dit tijdschrift. In dit review-artikel vat ik Ipenburgs boek samen en plaats ik enkele kritische opmerkingen.

Predikant Barak Houwink met (vermoedelijk) zwarte (voormalig?) slaafgemaakte. Houwink (1736-1824) was twaalf jaar predikant geweest op het Caraïbische eiland Sint-Maarten. Schilderij Fridericus Carolus de Hosson, ca. 1780. Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam.

Opmaat en achtergrond

Nadat Ipenburg de historische context heeft geschetst waarbinnen de gereformeerde theologie opereerde (die van *Staatsbildungskrieg* met Spanje, een combinatie van godsdienst- en koloniale oorlog)⁷, gaat hij in zijn tweede hoofdstuk in op de gereformeerde theologie zelf. Hij concludeert dan op basis van de belijdenisgeschriften en de Dordtse kerkorden dat binnen de gereformeerde theologie het geestelijke leven belangrijker was dan het aardse leven. Dit is belangrijk in verband met het onderscheid tussen geestelijke en lichamelijke slavernij dat veel auteurs later zullen gaan maken (waaronder de beroemde voormalige slaafgemaakte en

predikant Jacobus Capitein (1717-1747)), waarbij geestelijke slavernij (slaaf zijn van de zonde, vergl. Rom. 6; Joh. 8:34) van veel groter belang geacht wordt dan het zich in een maatschappelijke positie van reële (lichamelijke) slavernij bevinden.

Ipenburg gaat ook tamelijk uitgebreid in op het fascinerende genre van de zeevaartvademecums: ethische en religieuze handboeken over en voor het leven van de zeevaarder. Beroemd in dit genre is Godefridus Udemans' *'t Geestelyk Roer van 't Coopmans Schip* (1638), dat toch een opmerkelijk relativerende houding ten toon spreidt over de verschillen tussen mensen: iedereen is uit hetzelfde bloed geschapen en ook de voorouders van de Nederlanders waren eens heidenen. Echter, de handel in en de slavernij van 'heidenen' moesten de slaafgemaakten wel dichtertot het christendom en bekering brengen. Ipenburg koppelt deze houding aan de gedachte van theolo-

gische en morele superioriteit die tot uitdrukking komt in de heilhistorische positie van de Republiek als 'Neerlandts Israël', dat bevrijd is uit de Spaanse slavernij.⁸ In de conclusie van dit hoofdstuk maakt Ipenburg wat snelle sprongen. Volgens hem toont onder meer het concept van Neerlandts Israël dat de gereformeerde theologie 'in hoge mate het risico van exclusiedenken' liep, en hij noemt dit een 'ontologie van het verschil'.⁹ Gevolg is dat '[h]aar eigen kerkelijk, c.q. geestelijk belang, de verspreiding van het christelijk geloof, prevaleerde over de morele consequenties van de acceptatie van kolonialisme en slavernij'.¹⁰ Hoe deze stellingname precies volgt vanuit de door Ipenburg genoemde bronnen, blijft voor mij enigszins onduidelijk. Voor

een denker als de eerdergenoemde Udemans is er geen sprake van een primaat van de zending, ten koste van de acceptatie van slavernij; voor hem is de eventuele kerstening van slaafgemaakten hooguit bijvangst. Vertrekpunt voor Udemans is de vraag hoe handel en slavernij fatsoenlijk (ergo: christelijk) uit te voeren. Dat is anders bij een latere denker als de eerdergenoemde Jacobus Capitein. In zijn afstudeerwerk beargumenteert deze dat de slavernij niet onverenigbaar is met de christelijke vrijheid, hetgeen de weg opent tot de zending onder de slaafgemaakten – of in de woorden van Capitein zelf: ‘Waar uit van zelfs vloeit, dat zy geen beletsel is om het Euangelium uit te breiden in die Volkplantingen der Christenen, daar tot heden toe de Slavernij in gebruik is.’¹¹

Na een uitstapje naar de Verlichtingsfilosofie (hoofdstuk drie) en het Spaans slavernijdebat onder leiding van de roemruchte Bartolomé de las Casas (1484–1566), belanden we dan in hoofdstuk vier bij het hart van Ipenburgs boek. Hij begint ermee op te merken dat de inwoners van de Republiek ervaring uit de eerste hand hadden met slavernij via de praktijk van de

Barbarijse zeeroverij.¹² Barbarijse piraten maakten Nederlandse schepen buit en hun bemanning tot slaaf, maar met de mogelijkheid tot vrijkoop na betaling van een som aan losgeld vanuit de Republiek. Hoewel ook de kerken hun steentje aan het bijeenbrengen van losgeld en bijdroegen (bijv. via collectes), brengt Ipenburg terecht én scherpzinnig naar voren dat voor een predikant als Willem Teellinck het altijd nog duizendmaal erger was de ‘oude Adam’ te dienen (=geestelijke slavernij), dan de ‘grimmigste Turk’.¹³ Aan de hand van preken en teksten van bekende en minder bekende predikanten als Bernardus Smytegelt, Wilhelmus à Brakel en Everhardus Schuttenius, toont Ipenburg overtuigend aan dat Nederlandse theologen bekend waren met koloniale slavernij, maar deze vooral als contrapunt of illustratie gebruikten om een punt te maken over het belang van geestelijke slavernij. Ipenburg gaat vervolgens in op zending en zendingstheologie. Hindernissen voor het ontwikkelen van een goede visie op zending waren volgens hem onder meer de predestinatieleer en de centraliteit van Gods soevereiniteit.¹⁴ Desondanks ontwikkelden godgeleerden als Voetius, Velse en Hoornbeeck tamelijk uitgebreide en soms ook praktische kaders voor de zending. De titel van de concluderende paragraaf van dit hoofdstuk is weer wat boud (‘theologische theorieën zonder morele reflectie’) – maar Ipenburg constateert mijns inziens wel terecht dat de Gereformeerde Kerk (én VOC en WIC) ‘geen welomschreven zendingsstrategie’ had.¹⁵

Wel of geen discussie?

In hoofdstuk vijf – waarin de rechtsgeleerde onderbouwing van het kolonialisme (m.n. het werk van Hugo de Groot) centraal staat – bespreekt Ipenburg ook de argumenten die theologen hanteerden om slavernij te verdedigen, dan wel te bekritisseren. Hoewel de invoeging hiervan in het hoofdstuk wat merkwaardig is (Ipenburg geeft zelf terecht aan dat deze theologen zich doorgaans niet beriepen op juridische argumenten), is dit wederom een lezenswaardig overzicht. Hij bespreekt hier onder meer het werk van Johannes de Mey, Georgius de Raad, Poudroyen/Voetius’ catechismus-uitleg, en Hondius’ *Swart register van Duyssent sonden*. Ipenburg concludeert dat slavernij grosso modo ‘ter kennisgeving’ werd aangenomen in de zeventiende

Voorpagina van Godefridus Udemans' (1581–1649) wijsbekende en veel herdrukte zeemansvademecum 't Geestelyck Roer van 't Coopmans Ship (hier een editie uit 1655; afbeelding Google Books).

Prent (ca. 1677-1679) van de Middelburgse predikant Johannes de Mey (1617-1678), naar een schilderij van Zacharias Blijhooft. Collectie Rijksmuseum.

eeuw, maar dat er in de achttiende eeuw meer kritische stemmen beginnen te klinken.¹⁶ Verderop stelt hij evenwel dat ook in de achttiende eeuw een echt debat ontbrak. Dit zijn belangrijke uitspraken, die aansluiten bij de moderne veronderstelling dat een samenleving zonder slavernij in het verleden dikwijls ondenkbaar was. En toegegeven, op basis van de ons beschikbare monografieën en artikelen is het inderdaad lastig een pennestrijd of pamflettenoorlog vast te stellen over de (christelijke) toelaatbaarheid van slavernij. Tegelijkertijd zijn er wel verschillende indicaties voor discussie over dit onderwerp. Zo spreekt Johannes De Mey zich reeds in 1664 zeer kritisch uit over de slavernij in diens essay 'Korte bedenkingen over het koopen en verkoopen van menschen'. Hij schrijft daarin dat Jezus weliswaar in (onder meer) gelijkenissen spreekt over slavernij 'volghens de manieren der Joden in dien tijdt ghebruyckelick',¹⁷ maar dat er sprake is van een ontwikkeling op dit gebied in het christendom. Toen de fundamenteën van het vroege christendom nog 'teer' waren, kon zij de slavernij niet verwerpen, maar door de 'lanckheydt van tijden ende uyt goede soo christelicke als borgherlicke insichten ende redenen' zijn die 'eeuwigh-duyrende slavernijen' weggenomen en behoren in het christendom nooit weer opnieuw ingevoerd te worden.¹⁸ En hoewel wellicht zeldzaam, is deze opvatting ook weer niet uniek. In een anonieme, fictieve, én vroege dialoog uit 1676, bespreken een boer, een burger, een schipper en een Haagse bode de slavernij in Suriname. In deze dialoog merkt de boer op dat de slavernij – die ingesteld is met Cham en diens vloek (zie beneden) – in het Nieuwe Testament is 'afgeschaft door Christum, die ons vry gemaect heeft'.¹⁹ De schipper gaat hier tegenin en argumenteert met verwijzing naar Udemans dat die bevrijding alleen gaat over geestelijke en niet over lichamelijke slavernij. Als we vervolgens onze ogen op de achttiende eeuw richten is het van groot belang wat Capitein schrijft in zijn boek in 1742 over de discussie in Nederland: 'Het is te bekend, om in twyffel getrokken te worden, dat 'er zeer veele menschen in Nederland zig zelve en anderen, in hunne onderlinge zamenspraaken, willen wys maken, dat de Vryheid des Euangeliums op generley wys met de eigentlyk zo genoemde Slaverny bestaan kan.'²⁰ Deze bronnen impliceren dat

er wel degelijk stevige opinies aan beider zijde van het spectrum waren, maar dat deze niet perse haar weerslag vonden in (veel) traceerbare teksten. Ipenburg merkt wat dat betreft terecht op dat de kritiek van theologen op de slavernij vaak verstopt was in essays of grote boekwerken. Nooit (misschien met uitzondering van De Raads boek)²¹ verscheen er een werk geheel aan dit onderwerp gewijd. Theologen hadden, aldus Ipenburg, om deze en andere redenen geen 'invloed op de grondstructuur van de slavernij'.²² Hier is voor mij de vraag of Ipenburg niet wat te gemakzuchtig is in zijn gevolgtrekkingen; alleen al het feit dat de slavernij nooit heringevoerd zou worden in Nederland toont al iets van de antipathie die veel Nederlanders ten opzichte van de slavernij voelden. Hetzelfde geldt voor de, naar het lijkt, matige steun voor de Vloek van Cham binnen de Republiek.

Vloek van Cham

Het zesde hoofdstuk heeft de veelzeggende titel 'Slaventheologieën'. Dit hoofdstuk begint met een bespreking van de Vloek van Cham, die ook in de Nederlandse context bekend was. Volgens deze vloek zouden de Afrikanen de andere volken moeten dienen als slaafgemaakten, omdat Noach in Genesis 9 hun voorvader (Cham – eigenlijk Kanaän) vervloekt zou hebben tot eeuwigdurende slavernij. Ipenburg schrijft over deze verwrongen vorm van exegese dat in de Republiek de 'Cham-theorie in de achttiende eeuw in wereldlijke en in godsdienstige contexten geaccepteerd [werd]'.²³ Eerder heb ik aangetoond dat dit genuanceerder ligt: onder academisch opgeleide theologen was opmerkelijk weinig steun voor het gebruik van de Vloek van Cham als legitimatie voor raciaal gemotiveerde slavernij; de steun voor de vloek lijkt vooral in de koloniën gesitueerd te moeten worden.²⁴ Ipenburg schrijft over Udemans: 'Concluderend: Udemans labelde de kleur zwart negatief, de vloek van Cham gebruikte hij niet om de slavernij te legitimeren.'²⁵ Ik betwist dit: volgens Udemans was de vloek wel degelijk de legitimatiegrond voor het bestaan van slavernij in de wereld – alleen koppelde hij dat niet aan een bepaalde huidskleur. Vervolgens komt uitgebreid de meest besproken voormalige slaafgemaakte in de Nederlandse theologiegeschiedenis aan bod: Jacobus Capitein, die zijn betoog vooral steunt

op het verschil tussen geestelijke en lichamelijke vrijheid. Beide hoeven volgens Capitein niet aan elkaar gekoppeld te zijn, en de eerste verdient de voorkeur boven de tweede. Capitein was volgens Ipenburg 'niet het begin van een gedachtenconstructie, maar degene die wat in de samenleving leefde samenvatte.'²⁶ Ipenburg noemt die samenvatting een vorm van 'onderdrukkingsretoriek', waarin het 'bijbels gegrond narratief rond geestelijke slavernij' een giftig huwelijk aanging met de praktijk van lichamelijke slavernij en met buitenbijbelse data (o.m. biologie) die racisme en onderdrukking in de hand werkten.

Koloniale praktijken

In hoofdstuk zeven maakt Ipenburg een rondgang door de Nederlandse koloniën in de West om te kijken hoe het één en ander concreet uitwerkte. Wederom weet hij een indrukwekkende hoeveelheid informatie te verzamelen en presenteren. Hij kijkt daarbij – een creatieve vinding – naar onder meer de instructiebrieven voor de slavenkapiteins en de verordeningen voor de koloniale autoriteiten. Uit deze en andere brieven komt een gemengd beeld naar voren: enerzijds zijn predikanten volledig deel van het slavernijsysteem²⁷ – slaafgemaakten zijn zelfs onderdeel van hun salaris in sommige contexten; anderzijds vond bijvoorbeeld de classis in Brazilië dat de slaven in de christelijke religie onderwezen moesten worden. In het algemeen lijkt het, aldus Ipenburg, de Gereformeerde Kerk aan een sterke missionaire impuls te hebben ontbroken. De meest voor de hand liggende partij om een verandering in gang te zetten op dat gebied – de koloniale predikanten – waren zelf te zeer deel van het systeem. De Gereformeerde Kerk richtte mede daarom zich doorgaans alleen op de kleine groep witte kolonisten. Wat hierbij verder een rol speelde waren het gemis aan een echte zendingstheologie en het primaat van de economische belangen, die eerder pleitte voor een strategie van conniventie ('gedogen' van andere religies). Ipenburg legt daarnaast een verband met de strijd tegen Spanje: 'Toen die fysieke strijd eenmaal gestreden was, boette de gereformeerde religie in aan theologisch-revolutionaire kracht' (265). Dit is een interessante, maar ook enigszins problematische, stelling. Waren de Engels-Nederlandse oorlogen dan een andere vorm van

fysieke strijd? En wat te denken van de latere vernieuwingsimpuls (ook maatschappelijk) van het gereformeerde Réveil?

Grimmigheid

In zijn conclusie komt Ipenburg terug op zijn stelling dat '[g]eëkenmerkt door strijdvaardigheid en de ontkenning van de vrijheid van de ander denken en handelen tegen deze achtergrond legitiem [waren]'.²⁸ Hij wijst daarnaast op het feit dat de gereformeerde theologie de ontwikkelingen in de tumultueuze Nederlandse Republiek weerspiegelde. Hij vat beide mooi samen als: 'De strijd tegen de "eigen" geestelijke slavernij had prioriteit boven de strijd tegen de fysieke slavernij van de "Ander"'.²⁹ Terecht merkt Ipenburg op dat fundamentele kritiek zeldzaam was, hoewel ik de 'theologische codificatie van het instituut [slavernij]'³⁰ veel te sterk zou noemen. Hij merkt tot slot op dat het soms ontbreekt aan religieuze geletterdheid en sensibeleit bij hedendaagse slavernijonderzoekers. Zijn onderzoek laat overtuigend zien wat de enorme invloed van kerk en christendom was op deze geschiedenis en vormt daarmee een pleidooi om die geletterdheid te verbeteren.

Zoals eerder gezegd heeft Ipenburg met dit boek belangrijk pionierswerk verricht, vooral waar het gaat om het verzamelen van relevant materiaal. Zijn boek leest als gevolg daarvan soms wel wat opsommerig én bevat her en der fouten (zo hing Kals zeker niet de Cham-theorie aan, hij schrijft daar zelfs over: 'Weg met zulke verfoeyelijke Gedachten')³¹. Ipenburg schrijft daarnaast niet over het – tevens christelijk gemotiveerd – abolitionisme in de negentiende eeuw, een inperking die op zich heel begrijpelijk is. Echter, hierdoor en door Ipenburgs toonzetting, ontstaat er nu af en toe wel een heel grimmig en eenzijdig beeld van het (protestants) christendom. De statements die Ipenburg maakt in zijn analyserende conclusies hebben mij daarnaast lang niet altijd kunnen overtuigen en ook zijn hoofdstukindeling was voor mij niet altijd helder. Dat gezegd hebbende, is de waarde van Ipenburgs onderzoek evident en ben ik ervan overtuigd dat zij voor veel onderzoekers als bron en vertrekpunt voor nadere studies kan dienen.

Dr. M.J. (Martijn) Stoutjesdijk (1989) promoveerde op slavernij in het vroege christendom en het

vroegrabbijns jodendom en is nu als postdoctoraal onderzoeker werkzaam aan de Protestantse Theologische Universiteit binnen het onderzoeksproject 'Kerk en slavernij in het Nederlands koloniaal rijk: geschiedenis, theologie en erfenis'. Contact: mjstoutjesdijk@pthu.nl.

Noten

- 1 Ben Ipenburg, *Joden in Suriname. 400 jaar Surinaams Jodendom. Aankomst, gloriëtijd, neergang* (Elburg 2015).
- 2 Ben Ipenburg, *De Hel, dat is een Suikermolen* (Elburg 2017).
- 3 <https://www.sidestone.com/books/een-knecht-der-knechten-sy-hy-syne-broederen>; laatst bezocht 13 januari 2025.
- 4 Bente de Leede en Martijn Stoutjesdijk (red.), *Kerk, kolonialisme en slavernij. Verhalen van een vervlochten geschiedenis* (Utrecht 2023).
- 5 <https://www.catharijneconvent.nl/tentoonstellingen/christendom-en-slavernij/>; laatst bezocht 13 januari 2025.
- 6 Ben Ipenburg, 'Een knecht der knechten sy hy syne broederen'. *Christelijk geloof en slavernij in het Nederlandse Atlantische koloniale rijk van de zeventiende en de achttiende eeuw* (Leiden 2024) 20.
- 7 Idem, 27.
- 8 Zie hierover Cees Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebeseef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht 1983).
- 9 Ipenburg, 'Een knecht der knechten sy hy syne broederen', 60.
- 10 Ibidem.
- 11 Jacobus Capitein, *Staatkundig-godgeleerd onderzoekscrifft over de slaverny, als niet strydig tegen de christelyke vryheid* (Leiden/Amsterdam 1742) 52. Cursivering origineel.
- 12 Zie hierover het recent verschenen boek van Leendert Joosse, *Drie keer verkocht in een vreemd land. Nederlanders in Noord-Afrikaanse slavernij 1600-1800* (Zutphen 2023).
- 13 Ipenburg, 'Een knecht der knechten sy hy syne broederen', 82.
- 14 Idem, 92.
- 15 Idem, 105.
- 16 Idem, 129.
- 17 Johannes de Mey, 'Korte bedenkingen over het koopen en verkoopen van menschen', in: idem, *Verklaeringen ende Bedenkingen over Uit-gesonderde Texsten des Briefs aen de Hebreën* (Middelburg 1664) 31.
- 18 De Mey, 'Korte bedenkingen', 41.
- 19 Anoniem, *Beschrijvinge van Guiana; Des zelfs Cituatie / Gesontheit / Vruchtbaerheit ende ongemeene Profijten en Voordelen boven andere Landen* (Hoorn 1676) 28.
- 20 Capitein, *Staatkundig-godgeleerd onderzoekscrifft*, 30.
- 21 Georgius de Raad, *Bedenckingen over den Guineeschen Slaef-handel der Gereformeerde met de Papisten* (Vlissingen 1665).
- 22 Ipenburg, 'Een knecht der knechten sy hy syne broederen', 133.
- 23 Idem, 144.
- 24 Martijn Stoutjesdijk, "'Om dat hunne verw en gedaante van d'onze verscheiden is". De Vloek van Cham in het Nederlands debat over koloniale slavernij', in: Bente De Leede en Martijn Stoutjesdijk (red.), *Kerk, kolonialisme en slavernij, verhalen van een vervlochten geschiedenis* (Utrecht 2023) 134-152.
- 25 Ipenburg, 'Een knecht der knechten sy hy syne broederen', 147.
- 26 Idem, 173.
- 27 Zie hierover ook mijn 'Church Slavery in Dutch Colonial History: Some Explorations and Questions with regard to Suriname', *Church History and Religious Culture* (2025, in druk).
- 28 Ipenburg, 'Een knecht der knechten sy hy syne broederen', 267.
- 29 Idem, 271.
- 30 Idem, 272.
- 31 Jan Willem Kals, *Neerlands hoofd- en wortel-sonde. Het verzuym van de bekeringe der heydenen* (Leeuwarden 1756 en z.j.) II: 18; Ipenburg beweert dit op pagina 239.